

БЕОГРАД

15–17. IX 2011.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
САДВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

СРСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВЕ НОРМЕ

41/1

БЕОГРАД, 2012.

Јованка Ј. РАДИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 01.X 2011.
Прихваћен: 04.V 2012.

ЗАМЕНИЦЕ: СТРУКТУРНА ОСНОВА И НЕПОСРЕДНО УКАЗИВАЊЕ НА ЕНТИТЕТЕ¹

У раду** се на примеру српског језика износе увиди у логичко-језичке основе устројства језичког система, које се препознају у категоријалним схематима (систем „упитних“ заменица организованих у триплете) и трочланим категоријално-елементарним структурама (структуре типа *ово|оно-то*), тј. у систему заменичких речи. Циљ је да се покаже како се заменичке речи, осветљене из овог угла и систематизоване, могу посматрати као основ самоорганизације језичког система. Чини се могућим доказати да се по принципима организације заменичког система (модел двочлано-трочланих структура) организује све у језику (парадигматске везе и односи) и говору (синтагматске везе и односи).

Кључне речи: заменице, категоризација, непосредно указивање, трочлане структуре, елементи, бројеви, низ, пар, систем.

1. Нерепрезентативност: непосредно указивање на ентитете

Пре него се пређе на анализу самих структура, неопходно је направити одклон од уобичајених граматичарских приступа речима које називамо заменице,² првенствено указати на њихову способност да непосредно (на

*jovanka.radic@gmail.com

** Прилог је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта 178030, који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Рад је за усмено излагање био најављен (и на скупу изложен) под насловом *Трочлане језичке структуре у лексикону и граматици српског језика*.

² Граматички термин *заменица* (лат. *pronomen*) узимамо као потпуно погрешно терминолошко решење, јер те речи нису могле настати (и не би се могле одржати) као јединице које долазе 'уместо имена', као 'замена имена' (уп. „будући да би било неприкладно сваки пут понављати иста имена, људи су изнашли неке гјеџи које замјенјују те именеце, а због тога њи и називамо *замјеницама*“, Port-Rojal: 143) или било које друге пунозначне речи. Модел за лат. *pronomen* није могло бити грчко *ἀντωνμία* (уп. Клајн 1985: 12): њиме је, највероватније, у први план извлачена 'супротност' (уп. *антоними* – речи супротног значења) као логичка основа на којој се конституишу како

нерепрезентативан начин) категоризују (*ко* 'људско' | *шта* 'не-људско'), непосредно изразе или апострофирају (*ја* 'ја', *ти* → ☺), означе (*она* → ● | *он* → ☺), и, најзад, непосредно укажу на стварносне ентитете, својства, околности и сл. (нпр. *ово* → *, *овако* → †, *овде*...). Основна разлика између заменица и пунозначних речи лежи, дакле, у томе што заменичка реч непосредно указује на ентитете који су по свему изван ње, док речи са значењем подразумевају репрезентацију, тј. подразумевају сопствено значење као вид посредовања између вербалне јединице и одређеног сегмента реалности (в. Радић 2011а: 504-506). Непосредног односа типа *ово* → ♣ свакако се тицао последњи од четири могућа односа између вербалног ентитета и „субјекта“ (*субјекат* као „тело“) издвојена у Аристотеловим Категоријама (*Kat.1a20-1b10*), који је објашњен као оно што „*nití je u nekom subjektu, nití se izgríce o nekom subjektu*“. Кад се упореди однос вербалног и невербалног (стварносног) ентитета у примерима типа *ово* → ♣, на једној, и *лист* → ♣, на другој страни, – то само по себи постаје јасно.

1.1. С овим у вези, важно је на уму имати увиде да се „razvoj psiholoških funkcija čoveka“ у онтогенези и филогенези креће (/ морао се кретати) од „*neposrednog procesa, koji je određen direktnim odnosom draži i reakcije*“, – до момента када као одраз развијености виших психичких функција почне превладавати „*posredovano*“ понашање и мишљење, у коме главно место заузимају речи (Виготски 1988: 40). Стога, ако „*čovek pomoću govora ovladava svojim mišljenjem*“ (Исто), онда мора бити неспорно да се и више психичке функције развијају управо у говору. У том примарном функционалном систему своје место морају имати како „речи“ које почивају на директном односу одређене дражи и реакције (тип *не*[/одмахивање главом], *да* [/климање главом], *ух, јоој* [/израз бола], *мац-мац*, и сл., али и *ја, ти, ово, овако*), тако и речи које категоризују „дражи“ (*ко* | *шта, куда* | *где*) и „реакције“ (*колико* | *како*). Ако се говор (и језик) у филогенези гради (и развија), а у онтогенези усваја (и развија), онда мора бити неспорно и то да след елементарног (укључујући и след елементарних јединица типа *ово, оно, теби, ти, мени, ми, ја* и сл.) и категоријалног у филогенези и онтогенези не може бити исти.

1.2. Увек жив директни однос „*draži i reakcije*“ на коме почивају јединице заменичког система говори да се централни део тога првобитног система не разграђује, већ се само повлачи у најдубље зоне свести и остаје да живи као конструктивна основа људске мисли и свести, говора и језика. Још је Порфирије (римски филозоф из III века) указивао на то да су и Аристотелове категорије „*proste, izvorne semantičke jedinice govora čije značenje predstavljaju 'same*

категоријалне схеме (противуречни тип супротности типа *ко* 'људско' | *шта* 'не-људско', *куда* 'линеарно' | *где* 'не-линеарно'), тако и елементарне структуре (супротности типа *ово/оно*). На то, поред осталог, упућује значај појма *супротност* (ἀντιθέσις) – „противстављено“ у читавој античкој филозофији (в. нпр. *Met.986b*).

stvari', a ne 'sama bića' [појмови] označena tim rečima" (према С. Благојевић, д.н. у *Kat.*: 60, уп. фус. 7).³

1.3. Све ово говори да се управо у систему заменичких речи (систем категорија и елемената) мора тражити конструктивна основа језика: оно што му је развојна основа и модел самоорганизације (в. Пипер 1988: 8), а истовремено и темељни услов за развој језика (свести) и говора (мишљења) у онтогенези. Изгледа да се систем категорија и елемената може препознати као универзални систем језичко-менталних прима – по много чему упоредив са системом хемијских елемената. Посредством категоријално-елементарног система којим доминирају нарочито организоване трочлане структуре може се разумети и давна тврдња В. Вунта (W. Wundt) да је језик кључ „за разумевање начина на који функционише наш ум“ (према Костић 1996: 26–27), те да се, као и све друге изразито сложене структуре, и језик развија тако што „у непосредном искуству долази до 'стваралачке синтезе' елемената из којих се генеришу сложени процеси свести [сложени граматички системи]“ (према Исто: 25).

„Стваралачка синтеза“ елемената и развој сложених система могући су захваљујући финим архетипским моделима структурне организације јединица које чува (носи и преноси) заменички систем.⁴ На то да су заменице надкласа и модел по коме се обликује и класира све друго у језику указује њихова привидна разуђеност⁵ и различити видови њихове повезаности са свим класама пунозначних речи (именице, придеви, прилози, глаголи, бројеви).

³ На истом трагу били су, изгледа, и неки од нововековних истраживача: уп. учење о „podeli jezika na 'simboličko' i 'pokazno' polje“ и доказивање да заменице, речи које припадају „показном“ пољу, „nisu nikakvi pojmovni znaci“ (K. Bühler /1934/, према Клајн 1985: 40-41); уочавање да су заменице „асемантичне“ речи (И. Стевовић /1973/, према Пипер 1983: 28-29); подела речи на „немнемичне“ (заменице) и „мнемичне“ (S. Jodłowski /1973/, према Исто: 30).

⁴ Занимљиви су скорашињи налази етнолога И. Тодоровића, који у својим трагањима за потврдама „примарне митске матрице“ Срба долази до „примарног језичко-логичког модела“. Тај модел препознаје у „основним заменицама и прилозима српског језика“, са трочланом структурном организацијом (в. Тодоровић 2005: 215).

⁵ Ове речи се по правилу деле у две или три класе (заменице и прилози; заменице, придеви и прилози), што је допринело да се оне још од времена латинитета никада не „сакупе“ и не посматрају као једна системска целина. У граматографији појединих језика се отишло тако далеко да се „појам заменице сузи само на именичку заменицу“ (Клајн 1985: 26), што најпре може бити одраз буквалног „читања“ термина типа *pronomen*, тј. последица лошег термилошког решења.

2. ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗ. КАТЕГОРИЈАЛНА СХЕМА И КАТЕГОРИЈАЛНО-ЕЛЕМЕНТАРНЕ СТРУКТУРЕ:⁶

ПРИНЦИП ЕЛЕМЕНТИ	ДИСКОТИВАЛНО (ОГРАНИЧЕНО)			ОДНОС (НЕУТРАЛНО)			КОНТИНУМ (БЕЗ-ГРАНИЧНО)		
	ЛУДСКО РО	НЕ-ЛУДСКО БИГА	НЕУТРАЛНО КОПИ	КЕЛТИКЕТ ТОМНЕТ КОМБЕТ	НЕАКТИВ КАКО КАКА	ПОСРЕБНЕ ЧЕКИ	ЛИКЕДНО ЛУЖА	ПРОСРФНО ДЕР	НЕУТРАЛНО КАДА
СУБЈЕКТИ	ЈЕДНО ПО СЕБИ ЖИВИ ПОЛМУ	ЖИВИ		ОМАН ОМВН = СЕ					
	ЈЕДНО ПО „СТАВА- МЕКА (ВЕО)	ОМАН ОМВН = СЕ	ОМАН ОМВН = ТО	ОМАН ОМВН = ТОМНО					
	ЈЕДНО ПО ОДНОСУ ОДНОС (И СВОЈСТВУ)	ТОМНЕТ		ОМАН ОМВН = ТОМНО	ОМАН ОМВН = ТАКА	КОМ КОМВН = СТО			
НЕУТРАЛНО	СВН	СВН	СВН	СВН	СВН	СВН	СВН	СВН	
ОБЈЕКТИ	СТЕПЕН НАЧИН ПРАВАЦ (ПУТ)			ОМАН ОМВН = ТОМНО	ОМАН ОМВН = ТАКА		ОМАН ОМВН = ТУДА		
	ПРЕВА ТАЧКА МЕСТО						ОМАН ОМВН = ТУДА		
	ВРЕМЕ							ОМАН ОМВН = ТУДА	ОМАН ОМВН = ТУДА

3. Базични структурни модел

У табели је истим графичким средствима истакнут положај ентитета у оквиру тријадичних схемата (категоријална димензија као парадигматска)⁷ и у оквиру трочланих категоријално-елементарних структура. Откривају се структуре чија организација почива на вредносним разликама типа *ОДРЕЂЕНО*|*НЕОДРЕЂЕНО*—*НЕУТРАЛНО*,⁸ што је изразито еластичан тип структуре која доминира у свим димензијама заменичког система. Положај ентитета у оквиру оваквих и њима сличних структура опредељује степен њихове „еластичности“ (ширину њихове примењивости), с чиме морају бити повезане и све основне разлике у вредностима и функцијама међусобно повезаних језичких (и грама-тичких) „категорија“ сводивих на тријаде (нпр. род, лице, време).

3.1. Почевши од највишег нивоа парадигматске димензије (ниво принципа као пре-лингвистички ниво), сусрећемо се, дакле, са трочланим струк-

⁶ Ово је верзија табеле дате у Радић 2011а, са неколике важне измене (поправке) у приказу елементарних структура, које, међутим, овом приликом не можемо коментарисати.

⁷ У антици је подвучена прилично јасна разлика између (1) категорија као делова „категоријалне схеме“ (σχημα της κατηγορίας) — оне које „по себи постоје“ (Mem.1017a24) и категоризују саме ствари (в. т. 1.2) и мисао, а има их, изгледа, најмање осам (в. Исто); и (2) категорија појмова („бића“ свести) које подразумевају „различите начине придавања“ (Mem./2007/1024b15), тј. различите начине поимања (и именовања) „оног што јесте“ (ετερον σχημα της κατηγοριαν του οντος, Ετοι) — оне које се развијају, а има их четири: „бивства“, квантитети, релативи, квалитети (о томе у Радић 2007, 2011а).

⁸ Раније смо ово структурно устројство означавали као разлику *ОБЕЛЕЖЕНО*|*НЕОБЕЛЕЖЕНО*—*НЕУТРАЛНО* (Радић 2011а), што су, у ствари, разлике карактеристичне за многе именичке (в. Радић 2011в, уп. Клајн 1983: 120–121), и за само једну заменичку структуру (*она*|*он*—*оно*). Заменичке структуре не почивају ни на разлици *ПОЗИТИВНО*|*НЕПОЗИТИВНО*—*НЕУТРАЛНО* (типа *висок*|*низак*—*висина*), али ни на разлици „central“ /нпр. *овамо*/ и „perifer“ /*тамо*/, уз „distal“ /*онамо*/ у трочланим структурама (уп. Пипер 1988: 18, в. фус. 15). Овога пута нисмо у прилици да образложимо на који су начин ова три структурна модела повезана са три основна облика силогизма код Аристотела.

турама које чине два противуречно поларизована члана и један члан неутралан на дату разлику.

3.1.1. Међу поларизованим члановима прво место заузима пол одређеног (област која настаје издвајањем на основу самознаних или очевидних одређења), а друго пол неодређеног (област која садржи све што преостане након издвајања одређене категорије): (I) 'дисконтинуирано (свет субјеката као јединичних / јединично узетих ентитета)' || (II) 'континуирано (не-јединично, протежно)'; I. *ко* 'људско^{бнће}, | *шта* 'не-људско^{бнће}, II. *куда* 'линеарно' | *где* 'не-линеарно (просторно као дво(тро)димензионално)'. На нивоу принципа, „треће“ или „средње“ место заузима посебна категоријална схема, са категоријама које би се могле представити као (III) 'људски однос према већ поларизованом свету субјеката и околности': одређено је *колико* 'квантитет' – вредност која се може изразити „мерама“ сопственог тела, док ће свака друга процена и оцена потпасти под неодређено *как(в)о* 'квалитет'.

3.1.2. У српском језику су у оквиру сваког од ова три категоријална принципа развијене категорије (или оперативни механизми) неутралне на разлику међусобно поларизованих чланова: *који*, *чији*, *кад*. Дакле, једнолико уређене трочлане категоријалне схеме непосредно категоризују све што јесте у свету и човековој свести (*ко|шта–који...*, *куда|где–када*), и непосредно категоризују основне човекове приступе свему што јесте и што га окружује (*колико/колики...|како/какав...–чији...*).

3.2. На другој страни, елементи трочланих структура које стоје у оквиру сваке од тих категорија имају способност да непосредно издвоје (изразе, апострофирају или „покажу“) сваки унапред категорисан ентитет (^{ко}*ја|он...–ти*, ^{шта}*ово|оно–то*, ^{који}*овај...|онај...–тај...*), да непосредно укажу на околности (^{где}*овде|онде–ту*, ^{куда}*овуда|онуда–туда*, ^о*вамо|онамо–тамо*,⁹*кад|сад–после|пре, сад–тада|онда*), да непосредно укажу на човеков доживљај („меру“ и процену) оног што га окружује (^{како}*овако|онако–тако*, ^{колики}*оволико|онолико–толико*; ^{какав}*овакав...|онакав...–такав...*, ^{колики}*оволики...|онолики...–толики...*), те да непосредно изразе припадање или поседовање, за човека најважнији однос према другим субјектима (^{чији}*мој...|твој...–свој...*).

4. Централна (архетипска) елементарна структура

У наслову и образложењу теме пријављене за усмено излагање нагештено је да ће се пажња посветити разнородним трочланим структурама, укључујући и оне типа *жена|човек–ЧОВЕК*, *ученица|ученик–УЧЕНИК*,

⁹ Српски језик познаје и специјализоване категоријалне изразе за циљ (*камо*, где потпада *овамо|онамо–тамо*), аблативност (^{одакле}*одавде|оданде–одатле*) и адлативност (^{докле}*довде|донде–донте*). Познато је, међутим, да савремени српски језик на чисто категоријалном плану показује тенденцију губљења категоријалног израза *камо* и његовог подвођења под *куда* ('правац и циљ кретања'), што може бити повезано са унутарсистемском тежњом за (ре)конструкцијом трочланих категоријалних схемата. Та се тенденција показује и на нижим категоријалним нивоима, нпр. у томе што категорија *куда* са опозитима *одакле|докле* чини нову трочлану структуру: *одакле|докле–куда* (уп. Пипер 1988: 18).

низак|висок–висина, узак|широк–ширина и сл., – са пунозначним јединицама које подразумевају представљање (репрезентацију). Ипак, као и у усменом излагању, и у овој форми ћемо се усредсредити само на категоријално-елементарне (заменичке) структуре, и то првенствено на ону у којој се најлакше открива улога елемената у структури. Реч је о структури *ово|оно–то*, на чију сам посебност више пута скретала пажњу (в. Радић 2009а, 2009б, 2010). Јединице ове структуре тамо су означене као „општепредметне заменице“, док би самој структури најпре одговарало одређење архетипска структура. Тамо сам скретала пажњу и на то да граматичари по правилу не препознају посебност ових јединица, те да их, руковођени чисто формалним критеријем, уобичајено квалификују као неутрумске форме показних („придевских“) заменица *овај... тај... онај...* (в. Радић 2010).

Наиме, свим елементарним јединицама заменичког система заједничко је то да их у јединствене структуре повезује припадност истој категорији (што би се могло разумети као својеврсни „енергетски потенцијал“), док им одређену знаковну вредност обезбеђују њихове међусобне разлике, тј. положај елемента у структури: способност да непосредно изразе, означе, или апострофирају људско биће (^кја|он...–ти), односно, да непосредно укажу на одређени ванговорни ентитет (^{шт}ово|оно–то, ^{како}овако|онако–тако, ^{гд}овде|онде–тамо). Сталност организације карактеристична је за структуре сачињене од елемената *ов-*, *он-* и *т-*типа, који увек подразумевају једну од три прагматички утврђене сфере, док су односи елемената у оквиру структуре ја|он...–ти, који подразумевају различите начине указивања на лице (само изражавање|означавање–апострофирање), – директно зависни од димензија семјозе, тј. од углава посматрања (о томе у Радић 2009а: 111–113).

4.1. Елементи са -в-

У структурама типа *ово|оно–то* улогу одређеног елемента има јединица са *ов-*, која упућује на све што је актуелно доступно примарним чулима (додир, укус, мирис) – и што се на непосредан начин, уз помоћ „мера“ и покрета сопственог тела (уп. *ово* → ◊ / њ / ♦, *овим га гађао*, *овако пева*, *оволико* → ○○○/О, *оволико те волим*, *имам овакву оловку*) може показати, или се може исказати и показати уз помоћ било ког присутног тела, укључујући и сопствено (нпр. *овакав* – квалитет изражен помоћу „овог“ што додирујем или држим у рукама).

4.2. Елементи са -н-

Супротно овом, сфери неодређеног *он-* припада све што је изван домена примарних („непосредних“) чула: ту је (1) све што се налази у видном или слушном пољу, али на таквој раздаљини да се њиме не може манипулисати, тј. да се не може „додирнути“ (*оно*, *онако*, *онолики...*), као и (2) све што се има у искуству и памћењу. Свакако је то (уз сличну фонолошку структуру са

он, она, оно)¹⁰ створило привид да се елементи *оно, онакав* и сл. тичу домена тзв. трећег лица.

4.2.1. ЗАМЕНИЦЕ И БРОЈЕВИ. Односи између елементарних заменичких јединица са *ов-, он-, т-* најсличнији су односима између бројева, са разликом што вредност заменичких елементарних јединица почива на вредносним разликама између елемената фино уређене „монаде“, тј. на односу одређена|неодређена–НЕУТРАЛНА вредност, док увек одређена вредност броја произилази из утврђеног му места у низу. Међу основним бројевима нема неодређених, као што нема ни негативних или неутралних вредности: тзв. негативни бројеви (-1, -2, -3...) и неодређен број (*x*) су продукти математике до којих се могло доћи аналошким повезивањем бројева са заменицама (уп. *ово | оно* и *5 | -5*; *неко, неколико* и *x*). Ти математички конструкти су учинили да се нула (*ниједан*, уп. *ништа, нико*) нађе у положају неутралног члана, иако је јасно да у обичном (нематематичком) смислу 'нула' или 'ниједан' није број већ *не-број*, – засебна вредност која стоји у контрадикторном односу са *број*.¹¹ У ствари, бројеви се, у неком смислу, могу узети као поткласа заменица, са *јединицом* (тј. са речју *један* која има заменичко-бројну вредност) као полазном тачком за бројни низ.

4.2.2. СФЕРА „ОНОЛИКО“ И БРОЈЕВИ. Ако наставимо поређење заменица са бројевима, схватићемо да се бројеви најпре могу разумети као систем јединица развијен на месту заменичког елемента *онолико*. Наиме, са *онолико* се може визуелно или ментално представити (на неки начин показати) приближна количина (мера), али не и тачан број ентитета. Из позитивног и прецизног начина исказивања бројчаних вредности у сфери „оволико“ (уз помоћ 8 или 10 испружених или скупљених прстију), није се могло прећи у сферу „онолико“ (сфера развијенијих чула – слух и вид, и ментална сфера) помоћу заменице *онолико*, што је свакако повезано са нашим опажајним и менталним ограничењима, тј. са неспособношћу да непосредно (без бројања) опазимо и знамо (у представи имамо) више од пет елемената – како су показала нека психолошка истраживања (в. у Костић 2006: 60, 106, 114),¹² или више од

¹⁰ Логично је што су се тзв. заменице трећег лица (*он, она, оно*) у српском језику развиле управо у сфери *он-*: као једине заменичке јединице са податком везаним за „твар“ оног што се означава (*он* 'мушко', *она* 'женско', *оно* 'дете' или 'младунче' – „сема“ неутрална на разлику 'мушко – женско'), оне уз категоријалну вредност подразумевају и утврђену елементарну семантику, а тиме и способност да репрезентују. Њихова употреба зависи, дакле, од знања, тј. од познавања елементарних разлика у „твари“ (и њоме условљеном „облику“) оног што се означава. Могуће је да се у појединим језицима заменице 3. лица развију и у неутралној *т-* сфери (тип *тој* 'он'), али је немогуће да се развију у сфери *ов-*. Сличних увида се могло тицати и запажање да „није случајно што су [у енглеском језику] и одређени члан *the* и лична заменица *средњег рода it* дијакронички настали као *редукована форма demonstrativa*“ (J. Lyons, према Klajn 1985: 121), и то, изгледа, онда када је тај члан већ почео покривати и сферу 'оно' (в. Исто: 116).

¹¹ То 'не-број', међутим, није могло залобити „неодређену“ вредност сличну оној у *шта* ('не-људски ентитети'), јер 'број' подразумева свет посебних ентитета свести, који се ни по ком, па ни по противуречном односу не могу доводити у везу са каквим другим (неодређеним) ентитетима.

¹² У психологији је било и оних који су ту границу везивали за „седам, плус/минус два“ (в. Костић 2006: 115–118).

четири – како показују многи граматички системи (уп. *четири човека, пет људи*).¹³

4.2.3. ПАР, БРОЈНИ НИЗ, АРХЕТИПСКА СТРУКТУРА. Поред осталог, заменицама и бројевима је заједничко и то што представљају системе који су потпуно независни од реалности: као што су елементи заменичке структуре *ово|оно–то* потпуно неосетљиви на природу оног на шта указују (неутрално *то* може указати на све што јесте и није, и то било у физичком, било у метафизичком смислу: *то* → ●/♣/☉; *то сам ја, то се не зна, то не постоји, то је ништа*), тако су и бројеви потпуно неосетљиви на природу оног што се броји. Тиме су, на једној страни, бројеви тесно повезани са заменицама, где лежи основ развоја свих бројевних подсистема (и читаве математике), док их, на другој страни, одређеност њиховог значења држи у тешњој вези са пунозначним (лексичким) речима, што је могло бити основ Питагорине тврдње да «*sve je uređeno na osnovu Broja*» (према Кљакић 1996: 4, в. *Мет.*986а).

Наиме, сасвим је логично претпоставити да је бројевни систем као систем чисто менталних јединица развијених у сфери 'онолико' (*пет, шест, седам...*) послужио као модел по коме су у сфери 'оно', 'онако' / 'онакав...', 'онде', 'онда' итд. развијани и сви други системи семантичких јединица, тј. јединица са репрезентативном (представљачком) функцијом. Управо се тако може разумети низ од 10 првих супротности (прва одређења) које су издвојили питагорејци: „*granica – bezgranično, парно – парно, jedno – mnoštvo, desno – levo, мушко – žensko*,¹⁴ *мирујуће – pokretno, право – zakrivljeno, svetlost – tama, добро – зло, četvorouglo – duguljasto*“ (према *Мет.*986а20–30). Све су прилике да у *n*-сфери семантичке јединице настају и организују се у подсистеме претежно по моделу бројева (и *n* з или пар као преовлађујући принципи организације: нпр. *час, дан–дан|ноћ; недеља, понедељак, уторак...* – *НЕДЕЉА, месец, година...*; *извор, поток, река, море...*; *пар|непар, добро|зло, горе|доле, лево|десно, живот|смрт*), или претежно по моделима организације заменичких структура (двочлано-трочлане структуре: нпр. *жена|човек–ЧОВЕК, човек|жена–дете, човек|муж|жена(–дете), лако|тешко–ТЕЖИНА, живети|умрети–ЖИВОТ* и сл.). Несталност ових структура (и несталност смисла оваквих лексичких јединица) повезана је са њиховом репрезентативном (и референцијалном) улогом, што подразумева превагу интерпретације (в. Морис 1975: 44), односно, превагу прагматичке и семантичке димензије семјозе над синтактичком.

Супротно овом, апсолутна одређеност јединица бројчаног система прозилази отуд што се тај систем гради самостално и независно од реалности, и што је вредност јединице одређена самим местом у низу (синтактичка димензија семјозе), где је уједно извор прецизности и основ елиминације свих

¹³ Променљивост основних бројева до *четири* мора бити повезана са нашим могућностима да целине које чине *два, три* или *четири* ентитета (нпр. 'четири човека') узмемо као засебне јединице, односно, као схеме (слике) са 2–4 елемента до којих не долазимо менталном операцијом бројања, већ их можемо непосредно опазити.

¹⁴ Супротност *мушко – женско* заузима пето место у низу, са чим мора бити повезано то што су питагорејци број 5 везивали и за *брак*.

разлика у употреби бројева. У овом последњем се огледа још једна тесна веза између заменица и бројева: поред ове две класе речи, смо се још уз везнике и поједине речце (*да|не*) никада не везују термини *смисао*, *употребна вредност*, *метафора* и сл. Ако бисмо и даље водили рачуна о димензијама семјозе, закључили бисмо да су и заменице и бројеви потпуно неосетљиви на семантичку димензију (што је најважнија димензија лексичких речи осталих класа); да су њихове вредности утврђене у категоријално-синтактичкој (*ко|шта–који...*), односно, на елементарном плану, додатно утврђене у прагматичко-синтактичкој (*што ово|оно–то*) или искључиво у синтактичкој димензији (*класно* 1,2,3,4,5...); те да је само њима познат језиком утврђен инвентар прагматичких нијансирања типа *ко?*, *неко*, *понеко*, *било ко*, *ико*, *нико*, *свако...*; *један*, *иједан*, *ниједан*.

4.3. Елементи са *т*-

Трећи (или „средњи“) елемент заменичких структура типа *ово|оно–то* је неутралан на разлику између елемената *в*- и *н*-типа, и то неутралан на тај начин што се њиме исказује било сфера типа 'ово', било сфера типа 'оно'. Идући за онима који су енглеско *that* објашњавали као „not this“ на основу тога што „*that* нема посебну тачку оријентације“ (J. Lyons, према Клајн 1985: 121), и за српско *то* би се могло рећи да се од *ово* и *оно* разликује по томе што „нема посебну тачну оријентације“. Прецизније: елементи типа *то* су, за разлику од елемената типа *ово* и *оно*, неосетљиви на разлике у начину перцепције оног на шта указују. Дакле, ни заменичке јединице типа *то*, *тако*, *ту...* не припадају домену тзв. другог лица, како нас уче граматике, већ су то јединице неутралне на разлику између *ово* и *оно*. То говори да је разлика између елемената типа *то* и чистих категоријалних израза типа *шта* садржана само у томе што *т*-елементи као делови структуре имају вредност примењене категорије. Тиме се да објаснити чисто категоријална употреба таквих удвојених елемената (*Речено му је да уради то и то*, 'речено му је *шта* (тачно) да уради', *Рекли су му да дође ту и ту*, 'Рекли су му *где* (тачно) да дође', и сл.), спојева категоријалног израза и *т*-елемента (*кад–тад*, *како–тако*, *колико–толико*), способност *т*-елемента да заузме место одређеног члана структуре (исп. одређено *тад* у структури *сад–тад|онда*) итд.¹⁵

Поред много чега другог, овај приступ категоријалним и елементарним јединицама открива логику која дозвољава примену исте заменице у привид-

¹⁵ Показује се да подела домена међу јединицама оваквих трочланих структура није ни „prostorna“ (као што није персонална), јер оне не указују на „oblasti oko svakog od tri lica“ (Клајн 1985: 118). Однос међу елементима типа *ово|оно–то* најтеже се да илустровати примерима употребе заменице за обележавање идентитета опојмљених (/именованих) предмета, ^{15b} *овај...|онај...–тај...* (о тој категорији у Радић 2010), а управо се они најчешће користе у анализама (в. Клајн 1985: 102–123). Превиђа се да у овој изведеној категорији нема непосредне везе типа *ово*→*Ј*, већ да ту увек посредује пунозначна реч (у српском језику именица са својим родом), што подразумева извесно знање о именованој класи ентитета (нпр. *ова*^{15b}→*Ј*). Хоћемо ли неку *мелодију* која нас данима прати „идентификовати“ са *ова* *мелодија* или *она* *мелодија* зависи од чисто субјективних (уско прагматичких) критерија, пре свега од „присуства“ те мелодије у тренутку говора..

но различитим реченичним функцијама (нпр. употреба у функцији реченичног конституента, везника, речце); чини разумљивом појаву да у језицима са чланом (што су обично и језици са површински двочланим структурама, в. Клајн 1985: 110–117) ту улогу по правилу заузима неутрални елеменат првобитних трочланих структура (елеменат типа *то*); разумљивим чини многе слободе и ограничења у стварању спојева заменичких речи (нпр. *ово-оно*, *овако-онако*, *овде-онде*, али не **сад-онда*, **ово-то*, **оно-то*; *штошта*, *гдегде*, *каткад*, али **ко-ко*, **куд-куд*); велике разлике у фреквентности елемената у тзв. анафоричкој (говорни низ) и деиктичкој функцији (в. Клајн 1985: 40–55, Радић 2010: 612–613, 2011б: 122); след усвајања категорија и елемената у онтогенези (в. Радић 2009б: 115–119) итд.

5. Модел језичког знака

Указаћемо још само на то да се структура *ово|оно–то* може посматрати и као архетипски модел унутрашњег устројства језичких знакова са „простим“ значењима (речи без сопствене предметности, тј. зависне лексичке речи типа *велико|мало*, *горе|доле*, *спавати|не спавати*), као и структурни модел појма као мање или више сложене језичко-логичке јединице која подразумева одређене видове, тј. одређене категорије предметности (нпр. *велико|мало–ВЕЛИЧИНА*, *горе|доле–ПОЛОЖАЈ*, *кума|кум–КУМ*). Наиме, (1) *ово* је модалитет успостављања непосредне везе између вербалног знака и одређеног предмета (непосредна референција), (2) *оно* је његово налицје и модалитет репрезентативне (менталне) улоге речи (посредна референција), док је (3) *то* модалитет општих вредности, тј. неодређено-референцијалне или неререференцијалне вредности речи-појма: нпр. *човек* → ☺⁽¹⁾ || '☺' / '☺', „онај“ *човек*⁽¹⁾ – *ЧОВЕК* ('људско биће' – појам из категорије „бивства“)⁽³⁾; или, *лист* → ♣⁽¹⁾ || '♣' / 'лист биљке'⁽²⁾ – *ЛИСТ* (појам из категорије „релативи“ – слободан да ступа у односе типа 'лист храста', 'лист купуса', 'лист хартије', 'лист на ноzi', 'окренути нови лист' и сл.)⁽³⁾.

Све указује на то да еластичност структурних модела које носи заменички систем (двочлано-трочлане структуре) омогућава како самоорганизацију (и самоодржање) језика, тако и самоизградњу, тј. усвајање говора (и језички развитак) у онтогенези. Постојањем овако fine структурне основе у парадигматској и синтагматској димензији може се објаснити саморганујућа моћ језика као динамичног система који, упркос свеprisутним просторно-временским променама, опстаје као основа људске мисли и основно средство комуникације међу људима. Због свега овог, чини се да је неопходна ревизија граматичарских приступа језику уобичајених у науци и образовању:

у центар граматике (и граматографије) треба поставити заменички систем као систем категоријалних и категоријално-елементарних структура, па се од њега кретати према сложенијим граматичким системима.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1959:** А. Белић, *О језичкој природи и језичком развојку*, књ. II (1959), у: *Изабрана дела Александра Белића*, том I, Београд, 423–582.
- Виготски 1998:** L. Vigotski, „Istorijski razvoj ponašanja čoveka“ (изводи), у: *Kognitivni razvoj deteta*, Београд: Savez društava psihologa SR Srbije, 39–46.
- Кат.:** Aristotel. *Analitika I-II, Kategorije, O izrazu* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан), Београд: Paideia, 5–74.
- Клајн 1985:** I. Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*, Institut za srpskohrvatski jezik, Београд.
- Кљакић 1996:** Lj. Kljakić, „Samosvest prve civilizacije: slučaj božanskih Pelasta sa Balkana“, *SVEST – naučni izazov 21. veka*, Београд: ECPD – Čigoja štampa, 3–26.
- Костић 2006:** А. Костић, *Когнитивна психологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Мет./1988/:** Aristotel. *Matafizika* (превод Томислав Јадан), Zagreb: Globus.
- Мет./2007/:** Aristotel. *Matafizika* (превод, коментари и напомене Благојевић У. Слободан), Београд: Paideia.
- Морис 1975:** С. Moris, *Osnove teorije o znacima*, Београд: BIGZ.
- Пипер 1983:** P. Piper, *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Novi Sad.
- Пипер 1988:** П. Пипер, *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Port-Royal /2000/:** *Opća i obrazložena gramatika*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Радић 2007:** Ј. Радић, „Аристотелово учење о појму, речи и категоријама“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику L*, Нови Сад, 715–731.
- Радић 2009а:** Ј. Радић, „Заменички систем и заменица себе, се“, *Српски језик у употреби*, књ. I, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 213–226.
- Радић 2009б:** Ј. Радић, „Логичко-граматички приступ заменичком систему – Структуре ја/ми – он и он/она – оно“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LII/2*, Нови Сад, 107–121.
- Радић 2010:** Ј. Радић, „Који, неки... овај... – придевске или именичке заменице?“, *Српски језик XV*, Београд: Филолошки факултет, 609–627.
- Радић 2011а:** Ј. Радић, „Нацрт категоријално-елементарне организације заменичког система у српском језику“, *Грамматика и лексика у словенским језицима*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик, 499–512.

Радић 2011б: Ј. Радић, „Заменице *шта* и *што* у српском језику (на језичком материјалу из романа Дервиш и смрт Меше Селимовића)“, *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*, Бања Лука – Источно Сарајево, 119–135.

Радић 2011в: Ј. Радић, „Именички род у језику и равноправност полова у друштву (Логички ниво и моција рода у српском језику)“, *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 43–57.

Тодоровић 2005: И. Тодоровић, *Митска истина Срба*, Београд: Звоник.

Jovanka Radić

PRONOUNS: THEIR STRUCTURAL BASIS AND DIRECT
ENTITY REFERENCE

(Summary)

The paper draws on Serbian language examples to present conclusions about linguistic-logical fundamentals of a language system structure, identifiable in categorial schemata (trinomial schemata of principles and categories of the *MARKED*/*UNMARKED* – NEUTRAL type) and in trinomial categorial-elementary structures (of the ^{3rd}*ovo*/*ono* – to; ^{1st}*this*/*that* – it type), i.e. in the system of pronominals. The aim of the paper is to demonstrate that pronominals, seen from this point of view and having been subjected to a process of systematisation, can be studied as the basis of language system self-organisation. We expound the thesis that the principles of pronominal system organisation (the models of binomial, binomial-trinomial and trinomial-quadrinomial) inform the organisation of entire *langue* (paradigmatic connections and relations) and *parole* (syntagmatic connections and relations). We point to the need to revise grammatical approaches to language: the focus of grammar (and grammatography) should concern the pronominal system as a system of categorial and categorial-elementary structures, providing grounds for the research to progress towards more complex grammatical systems.

Key words: pronouns, categorisation, direct reference, trinomial structures, elements, numbers, series, pair, system